

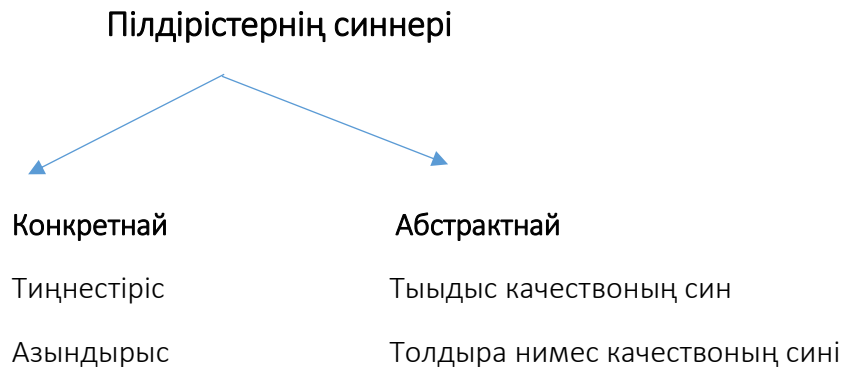
TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 4:

Sıfatın Dereceleri

Пілдірістернің синнері (степенньнері)

Пілдірістернің синнері (степенньнері) ікі пасха полча: конкретнай паза абстрактнай.

Пілдірістернің **конкретнай пілдіріс синнері** ікі пасха полча: **тиңнестіріс син** паза **азындыраыс (азындыра) син**.

Тиңнестіріс син пасха пасха предметтернің тӱӱй признактарының синнерінің тиң полбинчатханын таныхтапча. Хакас тілінде тиңнестіріс синін таныхтапчатхан ӱнетін хозымнар чоғыл. Тиңнестіріс сині синтаксис оңдайынаң таныхталча.

Хароол Кавристең күстіг.

Ағбан Саяногорсктаң улуғ.

Адай пӱӱрдең чоон.

Оолағас туңмазынаң пӱзік.

Анзы мынзынаң хыйға.

Ікі предметтің тиңнестірілчеткені падеж хозымнары полызиинаң кӱзіділче. Тиңнестірілчеткен предметті таныхтапчатхан адалыс адалғы падежете турча, тиңнестірілчеткен предметті кӱзйтчеткен сӱс, тізең сығынғы падежете полча.

Азындыра син пір предметтің признак сині прай андағох предметтернің пілдіріг синнерінең кӱдіре алай ба тӱзіре полчатханын таныхтапча. Азындыра син формазын пӱдірерінде кизегестер, алынча сӱстер паза падеж хозымнары киректелчелер.

1) Пілдірістің алнына **«иң»** кизегес турғызылча.

Байкал- иң тирең кӱл полча.

Пістің тайғаларда иң сіліг аңыҕахха тиин саналча.

Иң табырах учухчатхан хус....

2) Пілдірістің алнында **«прайзынаң»** местоимение тұрғызылча.

Тарика прайзынаң сіліг.

Класста ол прайзынаң пөзік.

Тарика прайзынаң чахсы үгренче.

3) Субстантивированнай пілдірістердең пүдірілген сөс пірігістері (изафет) одайынаң:

Чахсының чахсызы

Хомайның хомайы.

Хыстарның мариинда сілігнің сілии чиңіс тудып, Хакасияның абахайы атха тұрысхан.

Табырахтаң табырах оолларға ниик атлетиканың разрядтары пирілген.

Күлүктернің күлүктері хыра тоғызында улуғ чидіглерге читкен үчүн, улуғ сыйыхтар алғаннар.

4) Признак сині пөзік предметті таныхтапчатхан адалысха ол пілдірігні көзітчеткен пілдіріс хозылча.

Хардаң ах көгенек.

Ханнаң хызыл плат.

Хустаң табырах машина.

Пілдірістернің абстрактнай пілдіріс синнері тыыдыс паза толдыра нимес качествены таныхтапчатхан тиңнестіріс синнеріне чарылча. Кізілернің пастарында пиктел парған признақтың абстрактнай ортымах синін **чөпсіністіг** син таныхтапча. Чөпсіністіг син пілдірістің өөн формазынаң таныхталча: *көк порчо, сіліг күн, соох суғ*. Чоохтанчатхан кізі предметтің признак синін пасха пасха предметтің пілдірінең тиңнестірбин поэзының сағызында пиктел парған абстрактай ортымах синнең палғалыстырып паалапча. Предметтің признагы ортымах синінең көдіре алай ба түзіре полчатса, андада чоохтанчатхан кізі поэзының пааланы хоостыра тыыдыс алай ба кічіглес тузалығ пілдірістернең тузаланча. *Чып-чылығ, чоп-чоон, тың соох, уғаа соох, иртіре соох най соох, хандыра соох.*

Тыыдыс тузалығ пілдірістер мындағ ондайларнаң пүтче:

а) Эталоннаң көдіре признак *тың, хандыра, иртіре, най, тимер, уғаа* сөстер ползыииннаң таныхталча.

Тың пөзік, уғаа ырах, иртіре сіліг, най хынығ, хандыра соох...

б) Пілдірістің өөнінің пастағы слогына **-п** тапсағ хозылып пілдірістің алнына тұрғызылча (толдыра нимес редупликация оңдайынаң):

чып-чылығ тура

хап-хара адай

уп-узун чіп

чоп-чоон кізі

көппегес харахтар

күп-күрең кип

аппағас көгенек

чап-чарых күн

в) Редупликация оңдайынаң: *хара-хара, ах-ах, пөзік-пөзік...*

Толдыра нимес син:

Пілдірігнің сині ортымах синнең түзіре полза морфология паза лексика оңдайынаң толдыра нимес качество таныхталча.

а) **Морфология оңдайынаң:** пілдірістің өөніне –зымах/ -зімек, -сымах/ -сімек; -амдых/-емдік; -амзых/ -емзік; -ілбей хозымнар хозылча.

хара → харамдых

ах → ағамзых

пора → порамзых

көк → көгемзік

көк → көгемдік

сарығ → сарғамдых

хызыл → хызылзымах

көк → көгілбей

түрең → түреңмей

б) Лексика оңдайынаң: арах кизегес ползыинаң пүддірілче: *хызыл арах, көк арах, чалбах арах, хынығ арах, күстіг арах...*

Предметтің признагы чох полчатханы нимес паза чох сөстер ползыинаң пілдірілче:

Күстіг нимес оолах

Күзі чох оолах

Ат чох кізі

Пөзік нимес ағастар

Хазыр нимес чил

Аарлығнимес тастар

Идер тоғыстар

1. Текстті пастап пос алынча, анаң истілдіре хығырыңар. Пілдірістерні табыңар, оларның тузаларын чарыдыңар.

Чуртаан полтыр чарых күн алтында топ-тоғылағас хозанах. Ол хозаннардаң пір дее пасха полбаан: андағох узун хулахтығ, тырбайта сағаллығ. Хузуруғы ла пасха полар чізе. Прайзы пілче: хозаннарның хузурухтары уғаа топ-тоғылағас хысхацах. А пу хозанахти аннақох хысха. Аның үчүн паба-іңезі ағаа Содаң Хузуруғас ат пир салтыр. Паза пір хылии полған аның: уғаа хортых. Ағас алай іскіт аразында пөк парып чатчатса, үстүне пүріңек алай ба арчы са-лымы тўс парза, чўрее сала ла чара чачырап парбацаң. Андағ хортығы үчүн ол прайзының хатхызы полцаң. Ағаа көпті көрген, хыйға сағыстығ Хусхун на полысцаң. (С. Карачаков)

2. Пирілген адалыстарнаң тартылғы пілдірістер пүдіріңер. Хозымнарны сиип салыңар. Хынған пілдірістернең 4-5 чоохтағ пүдіріңер.

Кізі, ипчі, тура, чир, сўт, часхы, інек, нымырт, парчых, тўлгў, мал, хоосха, көөк, күгўрт, морсых, тіген, чахайах, от.

3. Иртірілген чирлерде килістіре пілдірістер тұрғызып, кибелісті хығырыңар. Пілдірістернің палғалысчатхан сөстерін табыңар, оларны сығара пазыңар.

*Таң чарыпча көөлче тағларда,
Харасхыны хайдар-да сўріп.
үстүнде ... изебізіп,
... ай узирға чатча.... үннең тапсапча питуғас,
Ханаттарынаң саң чіли саап,
Пос алынча ... чуртас
Усхунча, күн хараан удурлап. (Ф. Тохтобин)*

Тузаланцаң сөстер: *эрістіг, тоғылах, ніске, аалдағы.*

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностича үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.